

Лаврут Ольга (Донецьк)

ДОЗВІЛЛЯ СТУДЕНТІВ УСРР У 20-ті РОКИ ХХ СТ.

Важливим завданням студентської молоді є поєднання навчально-виховної діяльності з розвитком індивідуальних здібностей та прагнень. Це можливо лише за умов раціонального використання часу, що зумовлено особливостями кожного студента. Збагаченню особистості студента сприяють такі форми самостійної роботи, як читання художньої та спеціальної літератури, пошуки необхідної інформації через різні джерела, перегляд відповідних телепередач, написання творів, заняття фотографією, кінорежисурою, колекціонування тощо. Проблему організації та проведення дозвілля молодого покоління вирішують на державному та місцевому рівнях. Так, з 1990-х рр. в Україні функціонують Центри соціальних служб для молоді (ЦССМ), які покликані вирішувати їх проблеми і створювати сприятливі умови для поліпшення становища, всебічного розвитку інтелектуального і творчого потенціалу. Центри тісно співпрацюють з державними органами влади, управліннями, відділами у справах сім'ї, молоді, освіти, культури, соціального захисту. Одним із пріоритетних напрямків діяльності Центрів є профілактика негативних явищ: наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, правопорушень, ВІЛ/СНІДу – у молодіжному середовищі. Кожен 4 масовий захід (акції, фестивалі, конкурси), організований центрами ССМ, присвячений проблемі профілактики негативних явищ¹. Від того наскільки студентство буде брати участь в них, залежить інтелектуальне майбутнє держави. Саме тому, на порядку денному постає питання вивчення організації і проведення дозвілля молоді вищих навчальних закладів.

Хронологічні рамки вивчення дослідження зумовлені докорінними змінами, що відбулися в 20-ті роки ХХ ст. у політичному та економічному житті суспільства, обумовлюючи й культурно-освітні перетворення в цілому і повсякденне життя студентів зокрема.

Під час вивчення питання автор використала широке коло джерел, серед яких чільне місце займають матеріали періодичних видань, які стали джерелом пізнання проблем молоді. На сторінках журналів висвітлювались події із життя студентів, їх взаємовідносини тощо².

Матеріали звітів студентських обстежень допомогли з'ясувати багато проблем, що на той час потребували негайного вирішення: незадовільного матеріального становища, стану здоров'я та інших. Від них, головним чином, залежала організація вільного часу студентів³. Ще одним джерелом вивчення питання стала художня література, яка

дозволила показати не лише проблеми молоді, але й їх витоки, вплив негативних явищ (зокрема пияцтва, паління, вживання наркотичних речовин) в її середовищі на формування міжособистісних стосунків⁴.

Проблема участі студентів у культурно-масових заходах висвітлювалися у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. Праці з історії України і СРСР дають загальну характеристику періоду, умовам життя всіх категорій населення. У них показана визначальна роль правлячої партії під час вирішення багатьох проблем суспільства, роль у формуванні інтелектуального потенціалу країни⁵.

У працях радянських дослідників – М.А. Бистрова, А.А. Галагана, Ф.І. Голуба показана керівна роль КП(б)У та ЛКСМУ в галузі вищої освіти, активна участь молоді у розбудові політичного, соціального життя республіки, що підкріплювалась вказівками уряду; виокремлені напрямки культурної діяльності молодіжного руху в цілому⁶. Значна кількість праць присвячена вивченню ролі молоді у культурно-освітньому житті населення, зокрема – організації і проведенні просвітницьких, агітаційних лекцій, зустрічей з жителями села, робітниками промислових підприємств. Проте це не можна вважати дозвіллям, оскільки зазначені заходи були обов'язковими для студентів. Свій час вони могли також проводити у різноманітних гуртках: наукових чи за інтересами. Тут студенти мали змогу надолужити втрачені можливості, знання, виявити власні таланти, показати творчі здібності. Але цьому ставали на заваді ідеологічні настанови та вказівки центральних і місцевих органів влади, які були виконавцями волі правлячої партії⁷.

Перехід до нових форм і методів навчання на початку 1920-х рр. збільшив завантаженість студентів. Значна їх частина лише звикала до власне процесу навчання, інші шукали виходу із ситуації, оскільки залишалось мало часу для підготовки занять, виправлення свого скрутного матеріального становища. Недивно, що цю проблему не залишили осторонь науковці, серед яких – С.П. Толстов, Є. Торопова⁸. Так, радянські дослідники окреслили основні види, форми, методи участі студентів у суспільно-політичному і культурному житті країни, але їх праці були позбавлені критичного аналізу при їх оцінці.

Сучасні дослідники поглибили знання своїх попередників через розширення можливості працювати з архівними та науковими документами. Науковці по-іншому підходять до висвітлення проблеми: об'єктивно із залученням значної кількості документів. Історію діяльності студентських організацій розглядав В.В. Липинський. Автор основну увагу приділив вивченню проблеми надання матеріальної допомоги, участі молоді у культурному розвитку республіки⁹. Існують праці, присвячені висвітленню навчальної і громадської діяльності молоді¹⁰.

Варто зупинитись на працях з педагогіки вищої школи, психології, соціології молоді. Вони визначають фактори впливу та відносини між студентами і їх оточенням. Ці дослідження носять переважно методологічний характер, оскільки історичний аспект залишається поза їх увагою¹¹. Окремо в історіографії нашого дослідження виділяємо праці з дозвіллезнавства, які дали змогу зупинитися на понятійному апараті, виділити особливості організації і проведення вільного часу різних вікових категорій населення. У них наводяться лише деякі приклади з історії дозвілля радянського періоду¹².

Таким чином, аналіз історіографічної бази не дає повного уявлення про проведення дозвілля студентів 1920-х рр. в УСРР і тому, постає необхідність більш ґрунтовного його вивчення. Реалізувати мету можливо за умови виконання наступних завдань: вивчення історіографічної і джерельної бази дослідження; з'ясування загального становища молоді вищих навчальних закладів; характеристики взаємовідносин студентів між собою; вивчення причин соціальних конфліктів у молодіжному середовищі; з'ясування причин проявів негативних явищ серед студентів; шляхи подолання проблеми організації вільного часу молоді.

Дозвілля студентства 20-х рр. ХХ ст. через тяжке матеріальне становище було досить одноманітним. Вузівська молодь переважно проводила вільний час у гуртожитках, що пояснювалось зручністю. По-перше, не треба було вигадувати куди можна сходити, по-друге, саме там збиралися студенти після занять та роботи, по-третє, знесилені навантаженням у навчальному закладі, громадською працею та важкою фізичною працею на виробництві, а іноді й на декількох, вони приходили саме у гуртожиток відпочивати. Тут вони ділилися власними враженнями, думками, радилися один з одним, займалися улюбленими справами, тощо.

Особливо цікаво проходило життя студентів різних ВНЗ, що мешкали в одній кімнаті. Звичайно, це було незручно через побутові проблеми, проте коло їх інтересів розширювалось. Прикладом цього можна назвати статтю, що надійшла до редакції часопису «Студент революції»: «У нашій кімнаті утворився чудовий вінігрет професій, а взявши до уваги охоплені нами галузі наук, то, навіть ціла таки енциклопедія наук... Перш за все вам кинулись би у вічі наш медик та ветеринар, що, грізно атакуючи один одного, – один черепом людини, другий кістками якогось там коня, – з піною у рота доказують правдивість своїх наук. Далі ви помітили – іновця (студента інституту народної освіти) – ярого фізкультурника, що, утворивши із двох ліжок бруси, старанно робить стійки, раз-по-раз перевертаючись і зачіплюючи довгими ногами стільці та стіл, за якими геодезист щось старанно

креслив і розмальовував. Зрозуміло, що виведений із себе геодезист (студент геодезичного інституту) не витримує, підскакує до штучних брусів, руйнує їх та на ваших очах розгортається картина:

– Що ти заважаєш мені фізкультурою займатися, мерзенний дряпун земної кулі! Я тебе в порох звезду з твоїм паперомаранням... Ти думаєш, що як можна руйнувати трипілля, так можна руйнувати і засоби піднесення моєї фізичної міцності?

– А ти, що заважаєш працювати людям, голова твоя буквоїдська! Він думає, що як в ІНО можна заважати працювати, так і тут...

Звичайно, все це проходило під таку жваву жестикуляцію...». Іноді її називали «мамаєвим побоїщем»¹³.

Через невіршеність побутових проблем молодь зіштовхнулася з міжособистісними. Так, студенти Харківського технологічного інституту одного дня влаштували бійку, де брали участь і комсомольці, під час якої користувалися ножами, внаслідок чого одна особа була поранена. Проте бюро колективу заперечувало той факт, що бійки були постійним явищем. Насправді ж такі випадки були не поодинокими і асоціальна поведінка часто залишалась поза увагою спільноти¹⁴.

Поширеним явищем студентського життя стало вживання алкоголю, переважно – чоловіками. Якщо студенти себе вели тихо й не бешкетували, на них «не звертали увагу» вишівські осередки, але, якщо це траплялося, то їхні вчинки обговорювалися на засіданнях із наданням певних характеристик: «хуліган, розтратник, невитриманий», «зрив постанов осередків, зв'язок з класово чужим елементом», «часто вживає такий метод виховання, як матюкання», «за погану поведінку в гуртожитку висловили сувору догану з попередженням»¹⁵.

В складі молодіжних партійних осередків існувала група студентів, яка вивчала раціональне використання власного вільного часу. У резолюції «Побут та настрої студентства» до III з'їзду пролетарського студентства зазначалася необхідність збільшення відповідальності кожного студента за допущення побутових та ідеологічних перекручень у будь-якій формі: «російський великодержавницький шовінізм, український націоналізм, антисемітизм, кулацькі настрої, тощо»¹⁶.

Іноді вчинки студентів називали «бурсацькими проявами». У одному з номерів «Студента революції» зазначалося, що студенти спіймали собаку та почали її «підсмалювати», а потім – пустили з четвертого поверху. Це було охарактеризовано як «цілком бурсацький вчинок доби Поляковського»¹⁷. Проте такі випадки були поодинокими. Значна частина студентства проводила вільний час у театрах, за читанням книг чи преси. 2–3 рази на тиждень, або більше, відбувався перегляд фільмів. Наприклад, кожного дня в клубах Полтавщини для

студентів показували кінофільми, які відвідували 180–200 осіб. Серед них були художні та наукові, наприклад: «Дев'ятий вал», «Кінець Санкт-Петербургу», «Буря», «Земля кличе», «Байкал», «Південь у Тамбові»¹⁸.

З метою збільшення кількості відвідувачів і знижок цін на квитки, Центральне бюро пролетарського студентства звернулося до окружних відділів політичної освіти та державних театрів з пропозицією укласти угоду між театрами з одного боку та окружними бюро – з іншого. Останнім надавалася можливість повертати до каси непродані квитки не пізніше встановленого терміну. Протягом 1927 р. лише у Харкові таким чином було розповсюджено 200 тис. квитків. Тобто, набуло популярності розповсюдження квитків й колективні відвідування театрів. Останнє позитивно впливало на формування і розвиток спільних інтересів у студентів. Проте одноманітність репертуару не приваблювала глядачів, які через це не могли задовольнити власні естетичні потреби.

Ще однією проблемою залишалась незначна платоспроможність студентів купувати періодичну пресу. Зокрема, у Тульчинському педагогічному технікумі питома вага такої молоді складала 50% і чимдалі – ця тенденція зростала¹⁹.

Однією із форм проведення вільного часу студентів стало написання літературних творів, що були представлені на сторінках періодичних видань. Писали про те, що наболіло: житлові умови («на стінах – знаки полювання на блошиць»), харчування (студенти писали жартома, що кидали жереб кому що їсти: котлету чи пити чай, «у супі плавало щось незрозуміле, що ніяк не хотіло ловитися у ложку»), сімейне життя («приходячи додому, знаходили холодний суп і кип'ячу жінку»). Але не всі твори приймалися до редакцій, студенти могли отримати наступні відповіді: «Не розпливайтеся мислю по дереву, прислухайтесь до сучасного ритму і настрою поезії», «гімни, надіслані вами не підійдуть, бо власне це не гімни, а вірші написані по певному шаблону, не має техніки віршу», «матеріал не можемо вмістити, бо ви знайомите читачів з тим, коли, як встають, умиваються, їдять і філософствують артемівці, дехто може позаздрити»²⁰.

Звичайно, не всі студенти мали майстерність красиво писати, проте це було широко та відверто. Твори, що не відповідали «радянській дійсності» також не приймалися, тому талановиті студенти залишалися поза увагою редакцій, але вони мали можливість розкрити власний потенціал у гуртках.

Серед книг, які користувалися попитом у студентів були: «Быт молодежи», «О быте молодежи», «Луна с правой стороны или необыкновенная любовь», «Собачий переулочок», «Студенти» та інші. У перших двох С.Шкотов наголошував на значенні побуту у житті людини, аргументував, що його треба знати з метою з'ясування причинно-

наслідкових зв'язків. Автор говорить про сім'ю та взаємовідносини у ній, посилаючись на Енгельса та Моргана. Автор висловив занепокоєння зв'язків пролетарсько-селянського елемента з непманами, білими офіцерами, міщанами, оскільки останні вважалися «чужими», а тому їх необхідно було викоринити із суспільства і прикласти максимальних зусиль, щоб «комсомольці не потрапляли під їх вплив»²¹.

С. Малашкин у творі «Халіфа» автор ще раз наголосив, що гроші та багатство – зло, а заможні люди – звичайні егоїсти, яким не притаманні, навіть, людські почуття. Тобто, у творах радянських авторів, які рекомендували студентам для читання, регламентувалася тематика матеріалу з метою їх ідеологічного виховання. Це в деякій мірі обмежувало інтереси та можливості студентів, направляючи їх діяльність у певне русло²².

Цікавим є твір С.Малашкина «Луна с правой стороны или необыкновенная любовь». У ньому не лише показані взаємостосунки молоді між собою, з рідними та близькими, але й висвітлені гострі соціальні проблеми. З одного боку, автор показав зміни у політичному та суспільному житті, але з іншого – їх вплив на психологічний та фізичний стан студентів, особливо у гендерному плані. Жовтневі події 1917 р. відкрили можливість до зближення прав та норм поведінки чоловіків та жінок. Зміни, що відбувалися зі студентами можна побачити з наступних слів студентки: «Теперь все комсомолки курят, плюются через колено не хуже мужчин и даже... стараются ходить по-мужски». Цей твір дає уявлення не лише про стан та тематику літератури того часу, але є цінним у сенсі пізнання життя студентства. З даного твору також дізнаємося, що у встановлені дні молодь збиралася на квартирі чи гуртожитку і обговорювала питання, що цікавили її, зокрема, про міжособистісні та статеві стосунки, які полягали у так званій «вільній любові». Тобто стосунки мали бути добровільними, короткочасними, без зобов'язань, що вважалося на середину 1920-х рр. досить нормальним явищем. Студентів також цікавило питання «кохання до домовини», які вважали, що це пережитки та старовизна, пояснюючи його як «насилля одного індивідуума однієї статі над іншою в міру економічної залежності. Тихе сімейство, – на думку деяких студентів, – це підпорядкування дружини чоловіку, де спить почуття думки, тому, тут повний духовний застій. Нова любов – це вільний зв'язок на основі економічної незалежності». Це ще раз підтверджувало, що офіційно, поряд з інститутом сім'ї, існував інший – громадянський шлюб (саме радянська влада поставила їх на один щабель), який вітали студенти²³.

Згідно із анкетуванням 1926 р., проведеним лікарями З.А. Гуревичем та Ф.І. Гроссером – асистентами кафедри соціальної

гігієни Харківського медичного інституту, майже 50% опитаних чоловіків вступали у статеві стосунки після короткого терміну знайомства, 25% – тривалого; у жінок ці показники склали відповідно 10 та 72%. Останні пояснювали розлучення фізіологічними особливостями організму, жінки – страхом перед вагітністю, «байдужістю до протилежної статі, відсутністю потреби». Серед неодружених чоловіків близько 30% мали довготривалі стосунки й 50% – короткочасні, серед одружених – 64 та 8% відповідно. Таким чином, жінки серйозніше ставилися до протилежної статі. Якщо охарактеризувати позашлюбні статеві стосунки, то показники серед чоловіків переважали. Тяжке матеріальне становище, небажання зв'язувати волю та відсутність кохання стали основними причинами небажання брати шлюб. Ті, хто зважувався на це, через декілька років, розлучалися, пояснюючи це наступними причинами: різні життєві погляди, смерть дружини чи чоловіка та довгий час розлуки. У більшості випадків більше 2 разів розлучалися жінки, бо прагнули не лише до матеріального статку, але й «духовного спокою та рівноваги», іншими словами, не бажали зв'язувати своє життя сімейними вузами через слабкий характер²⁴.

На зібраннях, де обговорювалися подібні питання, молодь приходила як на свята: дівчата нафарбовані, у святкових сукнях, з великими хустками; юнаки – у світлих сорочках, штанях, накремлених чоботях. Вони танцювали, співали (сороміцькі пісні також), міцно ляялися, пили спиртні напої, палили тютюн та анашу. «Ребята обещали принести анаша, я накурюсь, и тогда все переродится передо мной: сольются в одно целое улица, площадки, авто, лихачи..., а я буду покачиваться и безудержно хохотать...». Такі думки були у студентки-комсомолки, активістки, яка багато часу присвячувала громадській діяльності, забуваючи власне «я». Це портрет типового студента, який із віддаленого куточка, потрапляючи до навчального закладу, перебував деякий час у шоці від міського життя, а потім, як і інші занурювався в нього²⁵.

Таким чином, вільний час молодь не могла проводити так, як того бажала, її можливості були обмежені мізерним матеріальним забезпеченням. Тому студенти відпочивали, спілкуючись з друзями, сусідами, знайомими. Через брак коштів студентські організації розповсюджували квитки за пільговими цінами до театрів, що давало можливість бажаним подивитися вистави чи кіно. Студенти нагадували про своє життя, пишучи до періодичних видань. Література, яка потрапляла до рук читача, мала ідеологічне забарвлення. Часто молодь збиралася та обговорювала питання, що її цікавили, особливо – міжособистісні стосунки. Не можна сказати, що дозвілля носило багатоплановий характер та було яскравим, скоріше – через

одноманітність власного буття, студенти не бачили виходу з цього й бешкетували. Іноді їхні вчинки були зовсім безглуздими та не відповідали нормам поведінки.

Вирішувати проблеми молоді необхідно було комплексно, залучаючи до цього не лише студентів, але й партійні, вишівські осередки, центральні органи влади. Не дивлячись на те, що молодь виконувала соціальне замовлення держави, беручи участь у політико-просвітній, культурній сфері, вона не могла розраховувати повністю на підтримку держави. Вирішуючи саме проблему організації дозвілля студентів, потрібно було здійснити низку заходів: вирішити матеріальні проблеми, зокрема – житлову, що зменшило б вірогідність конфліктів серед студентів і підвищити таким чином рівень навчання; підняти загальний культурний рівень молоді шляхом відкриття нових бібліотек, збільшення тиражу періодичних, навчальних, художніх видань; постійно проводити у молодіжному середовищі профілактику негативних явищ – тютюнопаління, пияцтва, наркоманії; періодично здійснювати соціологічні обстеження буденного життя студентів всіх навчальних закладів з метою з'ясування найбільш болючих їх проблем та шляхів їх вирішення; зробити доступними для відвідування місця відпочинку.

Тобто, здійснення цих заходів вимагало значних зусиль як від самих студентів, так і від місцевих, центральних органів влади.

Рекомендаціями нашого дослідження в сучасних умовах є спонукання студентів до раціонального використання часу з метою всебічного розвитку індивідуальності, вдосконалення необхідних майбутньому фахівцю якостей; можливе консультування молоді щодо розумного використання вільного часу на самоосвіту, суспільну роботу, заняття фізичною культурою, художньою творчістю тощо.

У майбутньому варто зупинитись на вивченні питання участі студентства 20-х рр. ХХ ст. у гуртковій роботі, яка визначала уподобання молоді, що, в свою чергу, дасть можливість більш ширше розкривати її інтереси і прагнення.

¹ Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді: Збірник норм-правових док-ів. – К.: Держкомсім'ямолодь, 2003. – 321 с.

² Студент революції. – Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УСРР. – 1922 – 1933; Червона зміна. – Громадсько-літературний та побутовий журнал Кременчуцького педагогічного технікуму. – 1928–1929 рр.

³ Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків: Український

робітник, 1926; Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III конференції пролетарського студентства України. – Харків: Український робітник, 1928. – 43 с.

⁴ Шкотов С. Быт молодежи. – Иваново-Вознесенск: Основа, 1925. – 46 с.; Шкотов С. О быте молодежи. – Пенза: Пензпечать, 2-е издание, дополн., 1926. – 58 с.; Малашкин С.И. Ханифа. Рассказы. – М.: Молодая гвардия, 1930. – 38 с.; Малашкин С.И. Луна с правой стороны или необыкновенная любовь: повести и рассказы. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1928. – 54 с.; Гумелевский Л. Собрание сочинений (1917–1924). – М.: Никитские субботники, 1925. – 64 с.; Шовкопляс Ю. Студенти (Збірка оповідань). – Харків: Книгоспілка, 1930. – 46 с.

⁵ Історія Української РСР: в 10-ти томах / Гол. редкол. Ю.Ю. Кондуфор та ін. – Т.6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941 рр.). – К.: Наукова думка, 1977. – 322 с.; Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. – Харків: ДВУ, 1929. – 113 с.

⁶ Білоцерківський І. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1985. – 213 с.; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1974. – 168 с.; Галаган А.А. Идейно-воспитательная работа комсомола. Исторический аспект. – М.: ВКШ, 1986. – 96 с.; Голуб Ф. ЛКСМУ у культурно-національному будівництві. – Харків: ДВУ, 1929. – 213 с.

⁷ Вища школа Української РСР. В 2-х частинах. – Част.1 (1917–1945 рр.). – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 132 с.; Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – 50 с.

⁸ Столяров Я.В. Организация учебно-методологической работы в институтах. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 32 с.; Толстов С.П. Студенчество и краеведение. – М.: Центральное бюро краеведения, 1930. – 56 с.; Торопова Е. Бюджет времени и загруженность студентов. Библиографический указатель литературы (1924–1975 гг.). – М.: Высшая школа, 1976. – 30 с.

⁹ Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. – Донецк: Ред- изд. Отдел обл. упр. по печати, 1991. – 46 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк: Рекламно-видавнича агенція при ДонДТУ, 2000. – 226 с.

¹⁰ Демченко В.М. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917–1990 рр.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1992. – 214 с.; Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В.А. Сминчина. – Одеса: Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2000. – 312 с.; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. Довідник: історія, факти, кафедри, навчальні курси. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1999. – 220 с.; Клицаков И.А. Из истории подготовки и воспитания учительских кадров (1917–1937) / Горловский гос. пед. ин-ут. – Луганск: Луг, 1991. – 314 с.

¹¹ Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти в Україні: Історія. Теорія: підручник / Міжнар. фонд «Відродження». – К.: Либідь, 1998. – 216 с.; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки: 1917–1985 рр. – К.: Либідь, 1992. – 198 с.; Молодь у дзеркалі соціології / Відпов. ред. О. Балак і О. Яременко. – К.: УСД, 2001. – 262 с.; Молодь України: Для неї і про неї. – К.: УСД, 1993. – 190 с.; Молодь України: короткий статистичний довідник. – К.: УСД, 1991. – 106 с.

¹² Толченев О.А., Панфилов В.В. Монологи о молодежном досуге // Студенчество. Диалоги о воспитании. – 2003. – № 4. – С. 14-17.

¹³ Вінігретова комуна // Студент революції. – Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1930. – № 14. – С. 36.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. Р.7. – Оп. 1. – Спр. 397. – Арк. 38.

¹⁵ В обручі кругової поруки // Студент революції. – 1930. – № 23. – С. 37.

¹⁶ Побут та настрої студентства // Там само. – 1929. – №1–2. – С. 82; Работа Донецкого ИНО // Просвещение Донбасса. – 1925. – № 1–2. – С. 144-145.

¹⁷ Бурсаки в радянськiм вишi // Там само. – 1930. – № 5. – С. 24.

¹⁸ Петренко С. З наших досягнень // Червона зміна. – Громадсько-літературний та побутовий журнал Кременчуцького педагогічного технікуму – 1928/1929. – № 2. – С. 12-13; Михайлик О. Стан культроботи вузів Полтавщини // Студент революції. – 1927. – № 5. – С. 92-93.

¹⁹ Відчит Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства України. – С. 45.

²⁰ Поштова скринька // Студент революції. – 1929. – № 3-5. – С. 89.

²¹ Шкотов С. Быт молодежи. – Иваново-Вознесенск: Основа, 1925; Шкотов С. О быте молодежи. – Пенза: Пензпечать, 2-е издание, дополн., 1926; Малашкин С.И. Ханифа. Рассказы. – М.: Молодая гвардия, 1930; Малашкин С.И. Луна с правой стороны или необыкновенная любовь: повести и рассказы. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1928; Гумелевский Л. Собрание сочинений (1917–1924). – М.: Никитские субботники, 1925; Шовкопляс Ю. Студенти (Збірка оповідань). – Харків: Книгоспілка, 1930.

²² Малашкин С.И. Ханифа. Рассказы. – М.: Молодая гвардия, 1930. – С. 4-21.

²³ Малашкин С.И. Луна с правой стороны или необыкновенная любовь: повести и рассказы. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1928. – С.88 – 89.

²⁴ Гуревич З.А. Полове життя студентства // Студент революції. – 1927. – № 1. – С. 38-46.

²⁵ Малашкин С.И. Луна с правой стороны или необыкновенная любовь: повести и рассказы. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1928. – С. 90.